

КУЛЬТУРА САМООРГАНІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ

У системі сучасної освіти, у зв'язку з вимогами сучасного ринку праці, пріоритетом виступають самостійність і суб'єктність фахівця, що вимагає від індивіда розвитку умінь мобілізувати свій творчий потенціал для вирішення різного роду завдань і розумного етично-доцільного перетворення дійсності. Нині затребуваним є фахівець, який здатний проявляти свою індивідуальність, творчу активність, уміє орієнтуватися на майбутнє, прогнозувати, гнучко переходити в новий вид діяльності навіть у ситуаціях невизначеності, чітко прораховувати свої кроки в досягненні реальних професійних цілей і реалізовувати ці цілі на практиці.

У сучасному суспільстві майбутньому професіоналу замало володіти лише сумою відповідних знань, він має бути готовим до навчання впродовж усього життя. Переосмислення цінності освіти привело до того, що в центрі уваги педагогів виявилась необхідність навчання студентів самоорганізації діяльності [4, с. 256]. Нагальною потребою є формування та розвиток внутрішнього потенціалу, вихід на рівень виявлення різноманітних процесів «самості», серед яких особливе місце належить процесу самоорганізації. Основу його складає діалектична єдність свободи й необхідності, сформованість системи вмінь і навичок самоорганізації. Самоорганізація допомагає людині швидше вирішувати завдання, долати труднощі, виявляти ініціативу, творчість [7, с. 66].

Уміння самоорганізації є основним критерієм професійної діяльності фахівця будь-якої галузі. Проте реалізація культурних функцій освіти, на перший план серед яких виступають функції культурного розвитку й саморозвитку дитини [3, с. 108], вимагає переосмислення педагогічної діяльності і наповнення новими культуровідповідними смислами професійної підготовки вчителів, особливо тих, які закладають основи загальної культури молодших школярів. Погоджуємось, що основне завдання педагогічного ВНЗ — закласти основи методологічної культури майбутнього вчителя початкових класів, розширити його світогляд, викликати інтерес до професійних знань [1-7]. Але нині вже недостатньо просто озброїти його методами самоосвіти, а необхідно сформувати в нього культуру самоорганізації.

Самоорганізований учитель здатний планувати свою трудову діяльність, контролювати та регулювати її, самостійно приймати й знаходити нестандартні рішення, гнучко мислити, уміти бачити проблему. Культура самоорганізації орієнтує його на оволодіння здатністю самостійно набувати нових знань і умінь, розвивати як ресурси успіху мотивацію й самомотивацію, упевненість у собі й оптимізм, прагнення до високої якості своєї роботи.

Для визначення педагогічних умов формування культури самоорганізації майбутніх учителів початкових класів, необхідно здійснити теоретичний і історіографічний аналіз розвитку поняття культури самоорганізації особистості, особливостей професійної діяльності вчителів початкових класів і проблем їхньої професійної підготовки.

Теоретичний і історіографічний аналіз філософських, психологічних і педагогічних досліджень реалізує два основні завдання: по-перше, показати, що культура самоорганізації була іманентно властива людині, мала загальний характер і виявлялася як у теоретичній, так і в практичній діяльності. Друге наше завдання полягає в необхідності уточнення й конкретизації вихідних позицій і обґрунтуванні шляхів розв'язання проблеми дослідження.

Генезис, витоки проблеми самоорганізації особистості варто шукати в далекому минулому. Ще в епохи первіснообщинного ладу людина набувала досвіду самоорганізації. Навички самоорганізації фактично включалися в навчання суспільному виробництву і не відділялися від інших видів діяльності. У завдання виховання входило засвоєння молодими людьми загальних знань, умінь і навичок, якими володіло все суспільство. Але вже в цей період можна було говорити про зародження культури самоорганізації, коли людина, передаючи свій досвід дітям, прагнула якомога досконаліше, майстерніше, швидше, технологічно грамотніше виконати ту або іншу роботу.

Необхідність організації розумової праці сприяла появі шкіл і спеціальності вчителя. Вавілонська, єгипетська, шумерська цивілізації розвивалися в логіці еволюції культурних, соціальних, інтелектуальних цінностей. Школи тут інколи перетворювалися на центри культури та освіти. Саме тут уперше зароджувалися нові методи навчання. Універсальними прийомами навчання ставали заучування і переписування. Зароджувалася культура організації навчальної діяльності. Спочатку навчали читати й писати. Поступово учень переходив до заучування повчальних історій, казок, легенд, набував знань і умінь, необхідних для складання торгових, правових і інших документів.

У єгипетських школах учневі потрібно було, насамперед, навчитися слухати і слухатися вчителя. Запис, читання й запам'ятовування були зовсім не простою справою, оскільки інформація зображалася ієрогліфами на мові, що відрізнялася від живої мови.

У XI-XIII ст. до н.е. з'явився перший вищий навчальний заклад у Китаї — свого роду університет. Головною метою навчання було освоєння культури ієрогліфічного письма. Підхід до навчання зводився до короткої, але ємкої формули: легкість, згода, самостійність суб'єктів навчання. Значного поширення набули погляди Конфуція та його послідовників. Конфуцієм були запропоновані різні методи й методики самостійної роботи. Серед прийомів, якими мали оволодіти учні, називають такі, як наслідування зразкам, порівняння фактів, класифікації, роздум [1, с. 31].

Дослідники Г. Жураковський, В. Сітаров відзначають велику роль Сократа, Платона, Арістотеля в розвитку дидактичних прийомів під час вивчення основних і додаткових дисциплін. Арістотель неодноразово піддавав критиці вербальні способи навчання, які набули найбільшого розповсюдження в афінських навчальних закладах. Він доводив необхідність практично розглядати й досліджувати зовнішній світ, узагальнювати досвід на основі знання, використовувати відповідні асоціації й елементи аналізу, формулювання понять різного рівня. А «сократівська бесіда» стала одним з методів навчання, що орієнтуються на самостійність і активність учнів.

В епоху раннього Середньовіччя виникають проблеми вибору книжкового і позакнижного навчання, розвитку самостійності у тих, що навчаються, співвідношення ролі і значущості слова (читання, граматики) з операційними знаннями (ремесло, наука, мистецтво). На перший план висуваються морально-інтелектуальні сторони культури людини (дисципліна розуму, воля, самопідкоряння й самоорганізація). Всі ці проблеми мали велике значення для розвитку культури самоорганізації людини.

У Європі педагогічна діяльність в епоху Відродження була спрямована на ґрунтовність знань. Використовувалися повторення, конкурси, перевірка знань, взаємне навчання, розвивалися ідеї самоосвіти. Викладачі мали розвивати розумові здібності й навички самостійного мислення учнів [7, с. 68].

Для формування в майбутніх учителів культури самоорганізації мають значення висновки Я. Коменського про те, що пізнання, самостійна робота тих, хто навчається, починаються з розуміння речей і явищ. Треба вчитися так, щоб досліджувалися речі, щоб при вивченні розум поєднувався із зором, а слово – «з діяльністю руки».

Отже, ми можемо стверджувати, що він уперше в історії педагогічної думки створив систему правил, норм і рекомендацій, які допомагають здійсненню навчального процесу через самоорганізацію особистості. Це вже були не окремі, фрагментарні висновки й

відомості про значущість культури самоорганізації та методи її реалізації, а це було цілісне теоретичне знання, що включає і принципи, і правила, і методи, і умови успішності. Тобто це була теорія культури організації розумової праці, і вона не втратила свого значення і до теперішнього часу.

У контексті аналізу теоретичних основ культури самоорганізації не можна не згадати ім'я І. Гербарта, який за мету навчання вважав формування інтелектуальних умінь і теоретичних знань. Сутність навчального процесу, за І. Гербартом, полягає в сприйнятті потрібного матеріалу, його розумінні, узагальненні, застосуванні. З позицій нашого дослідження легко побачити, що ця теорія упорядковувала, організовувала процес навчання, допомогла раціоналізації освітянської праці.

Цінними для нашого дослідження є думки Г. Гегеля, який стверджував, що людина є продуктом історії, і що розум і самопізнання – це результат діяльності людської цивілізації. Він відводив людині роль практика і творця. Подібний процес «самопороджування» є відповідне заперечення колишнього з частковим утриманням попереднього. Навчання є важка, дратівлива боротьба з самим собою. У процесі пізнання людина створює власну культуру (з позицій нашого дослідження особисту культуру самоорганізації). Філософи І. Кант і Г. Гегель високо оцінювали дисципліну, але вказували на те, що дисципліна не повинна пригнічувати рефлексію, відчуття власної гідності [3, с. 103].

Характерно, що жоден з педагогів Російської імперії XVIII-XIX ст. не обійшов своєю увагою проблему, як у цілому освіти, розумового виховання, так і проблему культури організації розумової праці. Д. Пісарев писав: «Школа повинна, по-перше, розбудити в людині допитливість, і, по-друге, розвинути й зміцнити сили її розуму настільки, щоб людина, виходячи з школи в життя, могла без сторонніх керівників шукати і знаходити розумне задоволення для своєї допитливості».

Безпосередніми джерелами знання в процесі навчання може бути книга, наочність, природа, слово вчителя. Але враження, які отримуються з цих джерел, важливо привести в систему. Кращим методом при цьому є самостійна робота із завданнями на порівняння, зіставлення [5, с.158]. Згідно з К. Ушинським, навчальна праця організовується і направляє вчителем з урахуванням етапів як логіки, так і психології пізнавальної діяльності. Професор Д. Лордкипанідзе виділив і інші умови успішності розумової діяльності з вказівок К. Ушинського: максимальна активність самих індивідів, свідоме ставлення до пізнавальної діяльності, сходження від незнання до знання за допомогою використання різноманітних засобів (порівняння, звірення, живе слово, наочність, активне керівництво пізнавальною діяльністю). Серед потреб, які також можна розглядати як умови ефективності пізнавальної діяльності, К. Ушинський називає і такі, як необхідність планування роботи, гігієну занять, твердий порядок і час проведення занять, логіку, органічний перехід до нових знань.

Відчутні досягнення в сфері проблеми культури організації розумової праці відбулися на початку XX століття. У цей період набули розвитку ідеї творчої діяльності суб'єктів навчання, методів її здійснення, що має пряме відношення до нашої проблеми, оскільки творчість – це вищий ступінь інтелектуальної діяльності людини, і без освоєння певної культури здійснення творчості виявиться неможливою. Разом з характеристиками критеріїв творчої діяльності, природи творчості, методів її дослідження серед вузлових проблем важливе місце у цей час займає характеристика творчих умінь і здібностей, визначається їх зв'язок з розвитком розуму, інтелектуальних умінь, культури самоорганізації.

У працях П. Енгельмейера досліджено інтуїтивізм [4, с. 256], який тісно пов'язаний з розвиненістю розуму, умінням бачити предмети в їх сутності, з вразливістю, прогностичними вміннями і здібностями. Інтуїцію, вміння передбачати події, прогностичність пізніше деякі дослідники безпосередньо пов'язуватимуть з культурою організації розумової праці. Ми вважаємо, що творча діяльність не є лише акт інтуїції й

освяння (інсайта), а тому не може бути ірраціональною. Вона є результатом знання про методи дій, зокрема дій інтелектуального характеру. Тому правомірно говорити про можливість досягнути технологію творчості, розвинути в себе інтелектуальні вміння, особливо такі, як уміння аналізувати, узагальнювати, конкретизувати ті або інші явища, побачити свої помилки, утруднення, уміти їх подолати за рахунок удосконалення культури самоорганізації.

У першій половині ХХ століття розвиток проблеми був тісно пов'язаний з тими напрямами педагогічної думки, які були характерні і для Європи, і для прогресивного світу в цілому. Нова теоретична база була вироблена, зокрема, реформаторською педагогікою. Вона відрізнялася негативним ставленням до надмірного інтелектуалізму, критикувала непорушність тогочасних систем навчання й виховання. Але ідеї про необхідність формування культури самоорганізації продовжували розвиватися. Так, один з представників реформаторської педагогіки бельгійський учений О. Декролі висловив і реалізував ідею методу центрів дитячих інтересів у вигляді угруповання навчального матеріалу відповідно до дитячих потреб. Ця ідея зберегла значущість до теперішнього часу і повністю відповідає парадигмі особистісноорієнтованого навчання.

У дослідженнях першої половини ХХ століття значне місце займають праці, в яких розглядаються фізіологічні основи інтелектуальної діяльності. М. Сеченов, І. Павлов, а пізніше П. Анохін і Н. Бернштейн розробили фізіологічні основи пізнавальної діяльності та пізнавальної активності.

У радянській педагогіці на основі знань парадигми була розроблена концепція навчання як джерела розумового неперервного розвитку, засвоєння не лише основ наук, а й культури організації розумової праці, яка розглядалася як функція навчального процесу (А. Луначарський, М. Данілов, Ш. Ганелін, Е. Голант, Г. Щукина). Серед методів наукової і навчальної роботи вона рекомендувала використовувати узагальнення-висновки, роботу з книгою, з фактологічним матеріалом, ретельну роботу з таблицями та цифровим матеріалом. Серед принципів освіти, що відіграють роль у формуванні культури самоорганізації, визначальними є систематичність, неперервність, планомірність, усебічність [6, с. 148].

Дослідники Ю. Бабанський, В. Чернишева довели, що існує кореляція між завданнями, змістом, методами, формами організації навчання, умовами й результатами навчання. Безумовно, принципи визначають і зміст, і задачі, і вибір форм навчання. Але в окремих випадках вони можуть ставати й умовами, що підвищують ефективність цього процесу.

Зазначимо, що в умовах особистісноорієнтованого навчання відбувається збагачення, як у цілому системи принципів, так і тих із них, які мають найбільш значущу роль у формуванні культури самоорганізації. Серед інноваційних принципів О. Гребенюк і Т. Гребенюк називають такі, що мають особливе значення для роботи з дорослими, так звані андрагогічні принципи навчання: пріоритет самостійного навчання, принцип опори на життєвий досвід, контекстність навчання, принцип рефлексивності, актуальності результатів навчання [7, с. 68]. Кожен з них має визначати і завдання, і зміст, і методи процесу формування культури самоорганізації майбутніх учителів початкових класів. Серед концепцій, що враховують особистісний розвиток і мають значення для нашого дослідження, ми виокремлюємо такі:

- концепцію Т. Цукерман, у якій зроблені акценти на вміння вчитися, на саморозвиток особистості, на розвиток інтелектуальних здібностей;
- концепцію В. Давидова, Д. Ельконіна, в основі якої лежить опора на змістове узагальнення, порівняння, аналіз;
- концепцію З. Калмикової, в якій прийоми розумової діяльності поділені на дві групи: алгоритмічні й евристичні. До першої групи належать прийоми раціонального мислення, а до евристичних – конкретизація, абстрагування, варіювання, аналогія.

Дослідниця С. Лайпанова [2, с. 136] у своїй дисертації серед характеристик

самоосвіти, яка за своєю спрямованістю наближена до процесу формування культури самоорганізації, називає такі, як гнучкість, варіативність, адаптивність, стабільність, прогностичність, динамічність, науковість, систематичність. Тобто до складу характеристик входять і деякі принципи навчального процесу, що цілком виправдано, оскільки процес формування культури самоорганізації – це один з компонентів процесу навчання. Тобто визначається тим самим місце цього процесу в процесі навчання: це і компонент, і завдання навчання.

Ще однією з провідних характеристик і особливостей процесу формування культури самоорганізації є зв'язок особистісної та соціальної активності [1, с. 13], ототожнення інтелектуальної діяльності та інтелектуальної активності [5].

У дослідженні Я. Полякової [3, с. 260] доводиться зв'язок навчального процесу з принципом культуровідповідності. Культура особистості при цьому розглядається як багатопланова освіта, що включає низку компонентів, одним з яких є культура організації мислення. Складовими культури організації мислення є творчість, самостійність, критичність і самокритичність, широта, глибина й гнучкість розуму.

Цінними для нашого дослідження були сучасні російські дисертації, присвячені проблемам організації навчання: формуванню пізнавальної діяльності (Горянова), розвитку організаційно-практичних умінь (Гедигушева), формуванню культури навчальної діяльності (Каневская) та комунікативної культури (Каппушева), розвитку навичок самоосвіти (Лайпанова), формуванню культури особистості (Кондракова), розвитку методичної компетентності викладача (Кочарян) та методологічної культури вчителя (Шкурпатова), стимулювання самостійної роботи студентів (Хачирова) та ін.

Окремі дослідники вважають, що однією з особливостей процесу формування культури самоорганізації є динамічність цього процесу. Вона проявляється в тому, що він не є стабільним, а знаходиться в постійному русі. З'ясовано взаємозв'язки між цілями формування окремих компонентів культури самоорганізації в конкретний момент часу і зафіксовано послідовність новоутворень і змін у них. Отже, з часом змінюється сам процес здобуття, як знань, так і способів їх засвоєння, змінюється структура процесу, з'являються нові цілі, нова направленість діяльності. Динамічність виявляється в тому, що суб'єкт навчання йде від загальних дій, які освоєні ним раніше, до більш специфічних дій, що стосуються конкретної дисципліни, яка вивчається. Серед загальних дій – планування конкретних варіантів отримання результату, уявне виділення його параметрів, контроль відповідності результатів, прогнозування варіанту дії та ін.

Сучасні дослідники, вивчаючи питання, пов'язані з самоорганізацією, звертаються до порівняно молодій галузі науки – синергетики, яка вивчає складні системи з урахуванням самоврядування, самоорганізації та саморозвитку. Спираючись на принципи цілісності й системності, синергетика вивчає механізми мимовільного виникнення, самозбереження, самоорганізації та саморозвитку структур, що мають місце у відкритих системах (Князева). Виникнення в цілісній системі властивостей, якими не володіє жодна з її підсистем, називають самоорганізацією системи. Відтак, синергетика – це наука про самоорганізацію.

Синергетика пояснює процес самоорганізації в складних системах так:

1. Система повинна бути відкритою. Закрита система відповідно до законів термодинаміки повинна в кінцевому результаті припинити будь-яку еволюцію.

2. Відкрита система повинна бути досить далека від точки термодинамічної рівноваги. У точці рівноваги яка завгодно складна система має максимальну ентропією і не здатна до якої-небудь самоорганізації. У положенні, близькому до рівноваги і без достатнього припливу енергії ззовні, будь-яка система з часом ще більше наблизиться до рівноваги і перестане змінювати свій стан.

3. Фундаментальним принципом самоорганізації є виникнення нового порядку й ускладнення систем через [флуктуації](#) (випадкові відхилення) станів їх елементів і підсистем. У відкритих системах, завдяки притоку енергії ззовні і посилення

нерівноважності, відхилення з часом зростають, накопичуються, викликають ефект колективної поведінки елементів і підсистем і, врешті-решт, призводять або до руйнування колишньої структури, або до виникнення нового порядку. Оскільки флуктуації мають випадковий характер, то поява будь-яких новацій у світі (еволюцій, революцій, катастроф) обумовлено дією суми випадкових факторів.

4. Етап самоорганізації настає тільки у випадку переважання [позитивних зворотних зв'язків](#), що діють у відкритій системі, над негативними зворотними зв'язками.

5. Самоорганізація в складних системах, переходи від одних структур до інших, виникнення нових рівнів організації матерії супроводжуються порушенням симетрії. Самоорганізація у складних і відкритих системах призводить до необоротного руйнування старих і до виникнення нових структур і систем, що обумовлює плинність і незворотність часу в Природі.

Особливість синергетики в системі педагогічного наукового знання в тому, що теорія самоорганізації починає визначатись як міждисциплінарний напрям. Основним завданням синергетики є пізнання загальних закономірностей і принципів процесів самоорганізації різної природи. Оскільки синергетичний підхід має справу з системами, що самоорганізуються, саморозвиваються, а ними є і біосоціальні системи, то синергетичний підхід застосовний і для дослідження освітніх систем. Так, одним з головних завдань педагогіки є навчання особистості, а також її розвиток і саморозвиток. На певному рівні розвитку процес навчання переходить у процес самонавчання, освіта – в процес самоосвіти.

Відтак, можна визначити синергетизм стосовно педагогічних систем як «процес взаємодії двох взаємопов'язаних підсистем (викладання й учіння, виховання й самовиховання), що приводить до новоутворень, підвищення енергетичного й творчого потенціалу підсистем, що саморозвиваються, і забезпечує їх перехід від розвитку до саморозвитку» [3, с. 103].

Тому погоджуємось із сучасними російськими психологами, які вважають особистість складною системою, яка самоорганізовується, якій не можна нав'язати шляху її розвитку. Необхідно зрозуміти, як сприяти її власним тенденціям розвитку. Синергетика дозволяє розглянути категорії випадку і вибору у вигляді можливості саморозвитку [1, с. 14].

Разом з тим, сучасними дослідниками встановлено невисокий рівень знань переважаючої кількості майбутніх учителів початкових класів щодо професійної рефлексії, шляхів і напрямів її формування в навчально-професійній діяльності та під час педагогічної практики [6, с. 150].

Література:

1. Аверін М. Метод самоорганізації особистості та його соціально-педагогічні перспективи / Аверін М. // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/Ред. кол. Н.Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор)та ін. – К.: Контекст, 2000. – С.6-17.
2. Граф В. Основы самоорганизации учебной деятельности и самостоятельной работы студентов [Текст] / В.Граф, И.И. Ильясов, В.Я. Ляудис. – М.: МГУ, 1981. – 136 с.
3. Гупаловська В.А. Самореалізація як проблема розвитку особистості в сучасній зарубіжній психології / В. А. Гупаловська // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – 2002. – Вип.10. – С.100-110.
4. Донцов В. Н. Учебная самоорганизация студентов как фактор успеваемости: Дис. канд. пед. наук [Текст] / В.Н.Донцов. –Л., 1977. – 256 с.
5. Ефремов А. Ю. Нравственная самоорганизация личности в педагогическом обществе: Учебное пособие [Текст] / А.Ю. Ефремов. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 1999.– 158 с.
6. Копейна Н. С. Самоорганизация в системе психодиагностики. Типы самоорганизации [Текст] / Н.С. Копейна // Вопросы практической психодиагностики и психологического консультирования в вузе. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984.–С.144-150.

7. Хоружа Л. Л. Розвиток самоорганізації студентів у навчальній діяльності: проблеми та перспективи / Л.Л.Хоружа //Професійна підготовка вчителів в умовах кредитно-модульної системи : Мат-ли наук.-метод.конф. – К.: КМПУ ім.Б.Д.Грінченка, 2007. – С.66-68.

У статті висвітлюються питання передумов формування культури самоорганізації майбутніх учителів. Емпірично доведено та теоретично обґрунтовано соціально-психологічні показники самоорганізації майбутніх учителів початкових класів.

Ключові слова: культура самоорганізації, майбутній учитель, студент.

The questions of pre-conditions of forming of culture of self-organization of future teachers are considered in the article. In theory grounded and the psychological indexes of self-organization of future teachers of initial classes are empiric well-proven socially.

Keywords: culture of self-organization, future teacher, student.